

M
Middel eeuwen

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

Jaargang 33 nummer 2 zomer 2019

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen,
verschijnt viermaal per jaar

REDACTIE

Frans Camphuijsen, Jelmar Hugen, Ludo Jongen,
Mirjam Kars, Jim van der Meulen, Martine Meuwese, Yvonne Vermijn

REDACTIEADRES

Madoc, Drift 6, 3512 BS Utrecht
e-mail: madoc@verloren.nl

KOPIJDATUM

Madoc 33 (2019) 4, 1 oktober 2019

BASIS-LAYOUT

Jan Johan ter Poorten, Aperta

PRIJS

abonnement € 40,- per jaar
introductietarief (1 jaar geldig) en studenten € 20,- per jaar
losse nummers € 10,-

UITGAVE, ABONNEMENTENADMINISTRATIE EN ADVERTENTIES

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail bestel@verloren.nl
Bankrekening NL44INGB0004489940

Madoc is gelieerd aan Firapeel, vereniging voor Mediëvistiek (www.firapeel.nl) en het Utrecht Centre for Medieval Studies van de Universiteit Utrecht (www.uu.nl/ucms)

Tijdschrift *Madoc* wordt mede mogelijk gemaakt door een
financiële bijdrage van de Stichting Professor van Winter Fonds

ISSN 0922-369-X

OMSLAG

Zie p. 71.

S

De stad verworpen en verworven

Denken over burgerschap in de Vroege Middeleeuwen

Op 6 maart 398 ging er vanuit Milaan een keizerlijk bevel uit naar de stadsprefect van Rome. Een groep bisschoppen had bij keizer Honorius I geklaagd over de ketter Jovinius. Deze voormalige monnik was al eerder door een kerkssynode veroordeeld vanwege zijn laatzinnige houding tegenover het celibaat en andere vormen van vrome zelfontzegging. Nu had Jovinius het opnieuw gewaagd buiten de muren van de Eeuwige Stad 'heilighenende bijeenkomsten' te beleggen. Een doortastend optreden was dringend geboden: de stadsprefect moest Jovinius oppakken, met loden zweep laten geselen en vervolgens in permanente ballingschap naar het Dalmatische eiland Bua sturen. Zijn voornaamste volgelingen werd een soortgelijke behandeling in het vooruitzicht gesteld, minus de ranseling, dat wel.

Jovinius' verbanning uit Rome valt nagenoeg samen met het chronologische startpunt van het Utrechtse onderzoeksproject *Burgerschapsdiscoursen in de Vroege Middeleeuwen*.¹ In dit project staat de vroegmiddeleeuwse omgang met het antieke denken over steden, burgers en burgerschap centraal. Bijzondere aandacht gaat uit naar de rol van het christendom in dit receptie- en transformatieproces: de uiteenlopende manieren waarop christelijke autoriteiten in het laat- en post-Romeinse Westen de oude taal van burgerschap gebruikten om vorm te geven aan nieuwe ideeën over gemeenschap, stad en rijk (afb. 1). Het project gaat daarmee dus nadrukkelijk ook over de relatie tussen taal en identiteit, over het aanwenden van het oude voor de rechtvaardiging van het nieuwe, en over het dikwijls sinistere samenspel tussen processen van insluiting en uitsluiting.

Ontburgeren

De wetten van Rome's christelijke keizers vormen slechts een van de vele bronnen die ons voor dit onderzoek ter beschikking staan, maar zijn een goed beginpunt: ze laten zien wat er in de vierde eeuw nog over was van het traditionele juridische kader van Romeins burgerschap en hoe het christendom in dat kader intervenieerde. Het traditionele verhaal in de moderne literatuur luidt dat in de Late Oudheid bijna alle vrije inwoners van het Romeinse Rijk zich Romeins burger (*civis Romanus*) mochten noemen, maar dat die status in de praktijk weinig meer voorstelde: participatie in de politieke instellingen van Rome was onder de keizers maar voor een en-

AFB. 1 'Als de Heer de stad niet bewaart, dan waakt haar bewaker vergeefs'. Psalm 126(127), 1. Utrechts Psalter (Reims ca. 830), fol. 73v. Foto: Universiteitsbibliotheek, Utrecht.

keling weggelegd.² Veel andere burgerrechten – belastingvoordeel, vrijwaring van marteling, het recht om bij de keizer in beroep te gaan – waren in de loop van de tijd ook op de tocht komen te staan. Kijken we naar de wetten van Constantijn de Grote (r. 306-337) en zijn christelijke opvolgers, dan treffen we daarin evenwel een genuanceerder verhaal. Burgerschap was nog steeds een relevante categorie, of werd dat opnieuw, juist omdat het steeds explicieter verbonden werd aan christelijke orthodoxie. Kort gezegd: enkel zij die het juiste (katholieke) geloof aanhingen, werden voor de wet als volwaardige burgers gezien.³

Hoe kreeg dit vorm? We zien dat heidenen, joden en bovenal ketters op allerlei manieren gemarginaliseerd werden. Ze mochten niet langer publiekelijk bijeenkomen of hun erediensten houden. In toenemende mate werd hun tevens toegang tot de keizerlijke bureaucratie ontzegd (over participatie in het leger of de lokale stadbesturen horen we dan weer weinig; dit was eerder een last dan

een privilege). Ketteren werden daarnaast meer en meer benaderd als criminelen: ze mochten geen testament of contract meer opmaken of als getuige optreden.⁴ Een nog extremer mechanisme uit het Romeinse strafrecht dat tegen ketteren in stelling werd gebracht was ballingschap. Dit kon in de vorm van een formele straf, zoals geschiedde bij Jovinius en zijn volgelingen. Een dergelijke veroordeling was des te pijnlijker omdat zij gepaard ging met verlies van alle bezit en burgerrechten: de balling werd formeel een vreemdeling (*peregrinus*). We zien echter ook dat magistraten simpelweg de opdracht kregen om een bepaalde ketterse groep, zonder enige vorm van proces, de stad uit te dirigeren. Zo'n maatregel werd nadrukkelijk gepresenteerd als schoonmaak: ketteren waren een ziekte en vormden een acuut besmettingsgevaar. Het was dus zaak ze zo snel mogelijk uit hun omgeving te verwijderen, ook al betekende dit in de praktijk vaak dat het probleem verplaatst werd naar een andere stad of regio.

Een oude stad krijgt nieuwe stichters

Terwijl de keizerlijke wetten een formele basis legden, werd in die andere pijler van de Romeinse samenleving, de publieke religieuze cultus, een nieuw, christelijk verstaan van burgerschap gebouwd op het graf van heiligen en martelaren.

De band tussen de stad Rome en de apostelen Petrus en Paulus is bijna net zo oud als het christendom en gaat terug op de bijbelse

AFB. 2 De apostelen Petrus en Paulus. Glas met bladgoud, Byzantium, eind vierde eeuw. New York, Metropolitan Museum of Art, Rogers Fund, 1916, nr. 16.174.3. Foto: The Metropolitan Museum of Art, New York.

Handelingen van de apostelen en de apocriefe Handelingen van Petrus en Paulus. In antwoord op hun roeping om het evangelie aan ‘alle volkeren’ (Matteüs 28,19) te prediken, zwermde de apostelen volgens de oudchristelijke traditie van de *divisio apostolorum* uit naar alle regio’s van de oikumene.⁵ Petrus en Paulus viel daarbij de eer te beurt om het christendom in Rome te prediken (afb. 2). Met de vierde-eeuwse Kerkgeschiedenis van Eusebius (*Historia Ecclesiastica* II.25) kreeg het patronaat van Petrus en Paulus over de *Urbs* vleugels en werd het martelaarschap van beide apostelen het nieuwe fundament onder de oude Stad. Vanaf Damasus, bisschop van Rome van 366-384, is het paar voorgoed met elkaar verbonden. Dit komt tot uiting in de liturgische gedachtenis op 29 juni, vanouds de dag waarop de dood van Romulus werd herdacht, als ook in inscripties en portretten, in preken en poëzie.⁶

Dat het dubbelpatronaat van de apostelen de spannende relatie tussen stad en imperium zo herdefinieerde dat de grenzen tussen rijk en kerk vervaagden, wordt duidelijk in verschillende geschriften uit de vierde en vijfde eeuw. De relatie tussen *civitas* (stedelijke gemeenschap) en *imperium* (rijk), tussen *urbs* (stad) en *orbis* (wereld) komt hierin nadrukkelijk naar voren en maakt zichtbaar hoe Petrus en Paulus hun rol van nieuwe stichters van het oude Rome met vervullen – al is het bij monde van hun opvolgers en bewonderaars, in het bijzonder de bisschoppen van Rome.

Damasus nam het voortouw in een nieuw, christelijk burgerschapsdiscours door Petrus en Paulus als *cives Romani* te presenteren.⁷ Een eeuw en enkele plunderingen van Rome later bouwden de preken van paus Leo (440-461) hierop voort. Leo’s zelfbewustzijn in een eeuw van politieke en sociale onrust komt tot uiting in zijn bemoeienis met de oecumenische concilies.⁸ Hij gebruikte de complexe theologische debatten van zijn tijd om de rol van het Rijk (*Romanum regnum*) te benadrukken als aards vehikel dat de goddelijke genade van de menswording over de hele wereld verspreidt (*sermo* LXXXII.1). De door Nero afgenomen *libertas* (autonomie) die bij het burgerschap van Rome hoort, werd door de apostelen hersteld toen zij met hun martelaarschap Rome herwonnen als *urbs nostra* (LXXXII.6).

Eenzelfde verbinding tussen *urbs* en *orbis terrarum* klinkt in de liturgische gebeden waarmee de apostelen in de vijfde eeuw in Rome en wijde omgeving werden herdacht. In deze gebeden wordt de centrale rol van Rome benadrukt die van het christendom een wereldwijde gemeenschap (*universitas*) maakt, terwijl tegelijkertijd de lijnen tussen wie erbij horen (*filii*) en wie erbuiten vallen (*externi*) met vers geslepen potloden worden getekend:

Waarlijk geprezen zijt Gij, die met een onuitsprekelijk geheimenis het wettelijke gezag van het apostolische primaat in Rome hebt geplaatst, zodat de waarheid van het Evangelie zich vandaar

over alle koninkrijken van de aarde kon verspreiden en de universele gemeenschap van het christelijke geloof kon volgen wat zich vanuit hun prediking verspreidt over de rondte der aarde: laat door hun heilzame bijstand wie afwijken van de weg die zij wijzen tot buitenstaanders worden, en slechts wie hun oeroverleving volgen als zonen van de waarheid bestaan.⁹

Heimwee naar de Eeuwige Stad

De mentale en ruimtelijke marginalisering van *externi* werd al eerder kernachtig gevat in de etymologische verklaring die de christelijke geschiedschrijver, en ontheemde burger van de stad Braga, Paulus Orosius toebedeelde aan het begrip 'heiden' (*paganus*). Voor hem waren de heidenen, waartegen hij in zijn zeven geschiedboeken (417) ageerde, niets anders dan koppige boerenpummels (*pagani*) en vreemdelingen (*alieni*) die niet in de stad maar vooral op het platteland thuishoorden.¹⁰ Zolang deze pummels het niet konden opbrengen de voor de hand liggende waarheid van het christendom te zien, namelijk dat sinds de komst van Christus alles er alleen maar beter op was geworden, zouden zij nooit het burgerschap (*civitas*) verkrijgen van de enige stad, het enige vaderland (*patria*) dat er, althans volgens zijn leermeester Augustinus, daadwerkelijk toe deed: de Stad Gods (*Historia* V.2).

Orosius' *Geschiedenis* was naar eigen zeggen bedoeld als aanvulling op Augustinus' *De Civitate Dei* (426). Daarin trok Augustinus ten strijde tegen heidense criticasters en hun veronderstelling dat de problemen die het Romeinse Rijk in de afgelopen decennia hadden geteisterd, onder andere de inname van Rome door de Goten in 410, vooral te wijten waren aan het christendom. Augustinus' oplossing, althans in de tien boeken die Orosius daadwerkelijk had gelezen, was simpel: *shit happens!* Het aardse leven houdt nu eenmaal in dat dingen kapot gaan: steden, mensen, bezittingen, noem maar op. Alles is tijdelijk, zo ook het Romeinse Rijk en de stad waarvan het zijn naam ontleende. De wereld vergaat niet als Rome valt en christenen zouden er goed aan doen zich te realiseren dat zij in de aardse stad waarin zij zich slechts tijdelijk bevinden altijd vreemdelingen zullen zijn, *peregrini*. Voor deze christelijke vreemdelingen is een stad als Rome en haar burgerschap aardig om te gebruiken, onder meer om het christendom te verspreiden, zolang je daar als christen maar niet te veel van geniet: dat leidt af van je ware thuis. Het burgerschap van de Stad Gods is het bewustzijn van het niet-thuis-zijn.

Hoewel Orosius in zijn verklaring voor het begrip *paganus* nog enigszins de argumentatie van zijn leermeester volgde, is zijn opvatting van de relatie tussen het christendom en Rome toch beduidend anders. Orosius zag zichzelf als burger van Braga, als christen en als Romein (*Romanus et christianus*, V.2). Zolang je je maar in het gezelschap van andere Romeinen en christenen begeeft, is

AFB. 3 De plundering van Troje in de Vergilius Vaticanus, begin vijfde eeuw. Vaticaan, MS Vat. lat. 3225, fol. 19r. Uit: Kurt Weitzmann, *Late Antique and Early Christian book illumination* (Londen 1977) pl. 2.

je vaderland eigenlijk overal (*ubique patria, ubique lex et religio mea est*). Hiermee bouwde Orosius voort op een klassieke traditie die veronderstelde dat de stad Rome en de wereld een en dezelfde zijn en dat daarin een vreemdeling (*hospes*), waar hij of zij zich ook bevindt, altijd een thuisland (*patria*) zal vinden.¹¹ Verder was het voor hem ook niet toevallig dat de komst van Christus samenhang met de opkomst van het Romeinse Rijk. Meer christenen betekende voor hem minder geweld en minder rampen (afb. 3). Nergens in zijn geschiedwerk komt dit ideaal duidelijker naar voren dan in zijn beschrijving van de inname van de stad Rome door de ketterse, doch christelijke Goten. Waar volgens Orosius de Galliërs bij de vorige inname van Rome de stad en diens verwarde heidense burgers (*cives*) nog volledig ten val brachten, mondt de Gotische plundering van Rome uit in een gezellig christelijk onderonsje waarin Rome min of meer de ruimtelijke verwezenlijking van de Stad Gods op aarde wordt (II.19.13). Het ging er, afgezien van een klein fikkie dat niemand had aangestoken, allemaal erg hoffelijk aan toe. Met getrokken zwaard escorteerden de Goten de Romeinen naar hun kerkelijke schuilplaatsen en om het allemaal nog mooier te maken zongen zij samen, als één volk (*populus*), een hymne ter ere van God (VII.39.13). Van plunderen kwam weinig terecht.

Rome voorbij? Voorbij Rome

Hoe anders Augustinus' beeld in deze is, wordt duidelijk uit een aantal van zijn preken waarin hij reageert op diezelfde inname van Rome. Daarin benoemt Augustinus diverse verschrikkingen, waaronder moord, brand, honger, plunderingen en martelingen. Daar-

naast geven de preken blijk van kritische vragen die de gebeurtenis opriep bij zowel heidenen als christenen. Want hoe kan het dat juist in deze christelijke tijd Rome is verwoest en er zoveel wordt geleiden? Was het niet beter geweest als de oude Romeinse cultus niet was opgegeven? Augustinus instrueert zijn publiek, waaronder de christelijke gemeenschappen van de Noord-Afrikaanse steden Carthago en Hippo, over de houding die zij hierin moeten aannemen. Relativering vormt hierbij een terugkerend motief.

Zo is er volgens Augustinus niet daadwerkelijk sprake van een totale verwoesting van Rome. De stad (*civitas*) heeft, zoals elke stad, haar bestaan niet te danken aan haar werken van steen, hout, hoge gebouwen en grote muren; het zijn de mensen die de stad (*civitas*) vormen, en velen van hen hebben de inname overleefd.¹² Augustinus' relativering van de materiële kenmerken – destijds een belangrijke graadmeter voor stedelijk prestige – beperkt zich niet tot wereldse gebouwen. In zijn preek op de feestdag van de apostelen Petrus en Paulus (29 juni 411) gaat Augustinus in op Rome als de plek waar de lichamen van deze heiligen zijn begraven. Volgens critici waren hun graven (*memoriae*) niet in staat geweest om Rome te beschermen. Augustinus benadrukt dat de lichamen van de heiligen, zelf ook van vergankelijke aard, niet ter afwending van onheil dienen, maar om bij mensen liefde voor de eeuwigheid op te wekken.¹³ Ook verwerpt Augustinus het argument dat het verwaarlozen van de Romeinse goden de oorzaak zou zijn van Rome's situatie: deze inerte goden (*stolidos*) zijn zelf ooit als vluchtelingen (*deos fugitivos*) door Aeneas meegedragen uit Troje, die met deze valse goden Rome stichtte (*sermo* 81.9). De godenverering heeft niet voorkomen dat Rome in haar bestaan tweemaal eerder in brand stond (296.9).

Hoe dan om te gaan met de verschrikkingen die Rome treffen? Augustinus plaatst het lot van de stad in de grotere context van de aardse vergankelijkheid. Zelfs Rome, waaraan in de Romeinse literatuur eeuwigheidswaarde wordt toegeschreven, komt ooit tot een eind.¹⁴ Augustinus stelt hier een andere stad tegenover, namelijk de door God beloofde stad, die wel eeuwig is. Dit is het hemelse Jeruzalem, 'de heilige stad, de gelovige stad, de stad die geen vaste verblijfplaats heeft op aarde', en 'gefundeerd is in de hemel'.¹⁵ Het is deze stad, zo herinnert Augustinus zijn gehoor, waar christenen als vreemdelingen op aarde naar zoeken en verlangen (81.7).

Dit betekent niet dat het lijden van het aardse Rome moet worden ontkend. Ook Augustinus treurt om al het leed (*De urbis excidio* 2), en hij stelt over de gelovigen aldaar: 'Hebben wij daar niet veel broeders gehad? Hebben wij ze niet nog steeds? Leeft daar niet een groot deel van de ontheemde (*peregrinantis*) stad Jeruzalem?'¹⁶ Met deze zinsnede onderstreept Augustinus voor zijn Carthaagse publiek de gedeelde identiteit en verbondenheid met de christenen in Rome: ongeacht de geografische locatie zijn zij allen onderdeel van diezelfde gemeenschap van de hemelse stad.

Deze hemelse identiteit betekent niet dat de christenen een passieve houding moeten aannemen op aarde. Augustinus besluit een van zijn preken met de aansporing om niet te worden afgeleid door het lijden en de kritiek, maar te doen wat christenen behoren te doen: wees mild, heb medelijden met degenen die lijden, ondersteun de zwakken en wees overvloedig in gastvrijheid en goede werken in deze tijd van zoveel vreemdelingen (*peregrinorum*) en hulpbehoevenden, hierbij verwijzend naar de stroom van vluchtelingen richting Africa.¹⁷

Wie maakt het nieuwe Rome?

In vroegmiddeleeuwse literatuur kwam het beeld van het verwoeste Rome, beroofd van zijn inwoners, opnieuw tot leven. In zijn treurgedicht op de verwoesting van Lindisfarne door de Vikingen in 793 zingt Alcuinus van York (735-804) een litanie van ooit grootse, nu verwoeste steden, waaronder Rome. Van de gouden stad, ooit 'hoofd en parel van de wereld', 'rest nu alleen een woeste ruïne', waarvan slechts 'een deel van het schamele en bemodderde dak' nog bestaat.¹⁸ Alcuinus was zeker niet de enige die de puinhopen van Rome betreurde. De anonieme auteur van de *Versus Romae* uit de achtste of negende eeuw beschrijft in vierentwintig regels het verlaten, ingestorte Rome. De *Versus Romae* richt zich tot een gepersonifieerd Rome en beweent het uiteenvallen van de stad: 'Helaas, Rome, ooit gebouwd op edele beschermers, / nu, onderworpen aan slaven, val jij uiteen'.¹⁹

Vanaf het begin presenteert de *Versus Romae* de samenstelling van de burgergemeenschap – ooit opgebouwd uit de meest edele, nu uit de meest nederige sociale groepen – als essentieel voor het ooit

AFB. 4 De stad Rome op de Peutinger wereldkaart. Twaalfde-eeuwse kopie van een laat-Romeinse kaart. Uit: Ekkehard Weber, *Tabula Peutingeriana: Codex Vindobonensis 324: vollst. Faks.-Ausg. im Originalformat* (Graz 1976) segment IV.5.

glorieuze gestel van Rome en voor zijn nu geruïneerde fysieke staat. Na de claim dat de naam en eer van Rome zijn weggegeven aan de Grieken – want Romeinen leven nu in Griekse streken – komt de auteur tot de kern van de zaak. Opgeleefd vanwege de aanwezigheid van de meest hoogstaande Romeinen bloeit nu Constantinopel als het nieuwe Rome, waarbij het oude Rome schamel afsteekt, want ‘jouw mores, aloud Rome, zijn ingestort, net als je muren’.²⁰ Zelfs in deze bouwvallige staat volhardt Rome in de ondeugden van trots en hebzucht (*Versus Romae*, r. 17). De *Versus* verwijt Rome, waar zoveel christenen de marteldood stierven, dat het de heiligen niet alleen gruwelijke wonden toebracht, maar dat het nu zelfs ‘gewoon is winst te maken met hun dode ledematen’, als relieken verkocht.²¹

Niet alle bronnen stemmen overeen met het sombere beeld van Alcuinus en de *Versus Romae*. Integendeel, in de verzameling pauselijke biografieën die we kennen als de *Liber Pontificalis* wordt aan verschillende pausen het versterken en vernieuwen van Romeinse kerken en stedelijke infrastructuur toegeschreven. Hadrianus I († 795) werkte hard om kerken te verfraaien en de derde-eeuwse Aureliaanse muur te herstellen in minstens twee fasen van stadsherstel. Dit lezen we terug in het grafschrift van de paus, geschreven door de Karolingische bisschop Theodulfus van Orléans, dat een opnieuw gepersonifieerde Rome en zijn inwoners – ‘mannen en vrouwen, oud en jong, kind, vreemdeling (*advena*) en burger (*civis*)’ – oproept om ‘altijd de heer [Hadrianus] te gedenken / die jullie rijkdom bewaakte, [die] jullie schild en muur [was]’.²²

Het leeuwendeel van de levendige beeldspraak van vernieuwing en renovatie is te vinden in poëtische beschrijvingen van nieuwe, tweede Romes (afb. 4). In het achtste-eeuwse epische gedicht *Karolus Magnus et Leo Papa* prijst de anonieme dichter, net als in het *Paderborn Epos*, de Frankische keizer Karel de Grote (768-814) als de ‘vererenswaardige hoogste waardigheid van Europa, de beste vader, held, keizer, maar ook heer van de stad waar Rome opnieuw bloeit’.²³ De dichter richt dan de focus op de bouwlieden die ijverig een fundament voor een theater leggen, hete bronnen voor baden slaan en prachtige kerken bouwen. Maar net als het keizerlijke Rome van vroeger tijden heeft deze stad niet genoeg aan mooi ontworpen gebouwen en verdedigingswallen: zij heeft vooral behoefte aan goede burgers. Het nieuwe Rome (*secunda Roma*) komt alleen tot leven door de Franken zelf die de stad bevolken.

Zo is elk ‘nieuw Rome’ in vroegmiddeleeuwse optiek, als het erop aankomt, niet ontworpen door één architect of gebouwd van steen. Het zijn de burgers die met hun daden en collectief gedrag de stad vormgeven, en daarmee tegelijk ook hun eigen burgerschap creëren.

NOTEN

- 1 NWO VICI Rose 277-30-002: Citizenship discourses in the Early Middle Ages, 400-1100, looptijd 2017-2022. Het in de inleiding genoemde decreet is te vinden in *Codex Theodosianus*, ed. Theodor Mommsen (Berlijn 1905) XVI.5.53.
- 2 Claude Nicolet, *The world of the citizen in republican Rome* (Londen 1980); Adrian N. Sherwin-White, *The Roman citizenship*, 2de ed. (Oxford 1973).
- 3 Peter Garnsey, 'Roman citizenship and Roman law in the later empire', in: Simon Swain en Mark Edwards (red.), *Approaching Late Antiquity. The transformation from early to later empire* (Oxford 2004) 133-55; Carolina Lo Nero, 'Christiana dignitas: new christian criteria for citizenship in the later Roman empire', *Medieval Encounters* 7 (2001) 146-164.
- 4 Maria Victoria Escribano Paño, 'The social exclusion of heretics in Codex Theodosianus XVI', in: Jean-Jacques Aubert en Philippe Blanchard (red.), *Droit, religion et société dans le Code Théodosien* (Genève 2009) 39-66; Caroline Humfress, 'Citizens and heretics. Late Roman lawyers on christian heresy', in: Eduard Iricinschi en Holger Zellentin (red.), *Heresy and identity in Late Antiquity* (Tübingen 2008) 128-142.
- 5 Jean-Daniel Kaestli, 'Les scènes d'attribution des champs de mission et de départ de l'apôtre dans les Actes apocryphes', in: François Bovon e.a. (red.), *Les Actes apocryphes des apôtres. Christianisme et monde païen* (Genève 1981) 249-264.
- 6 Eusebius: Régis Burnet, *Les douze apôtres. Histoire de la réception des figures apostoliques dans le christianisme ancien* (Turnhout 2014) 192-193; Damasus: Roald Dijkstra, *The apostles in Early Christian art and poetry* (Leiden-Boston 2016) 124; Romulus: Richard Klein, 'Paulus praeco dei – Petrus summus discipulus dei. Die Bedeutung der beiden Apostel für Prudentius (Praefatio 1 und 2 Contra Symmachum)', in: Pietro e Paolo. *Il loro rapporto con Roma nelle testimonianze antiche. XXIX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana* (Rome 2001) 335-350, op 337.
- 7 Dijkstra (zie noot 6) 124-129.
- 8 Susan Wessel, *Leo the Great and the spiritual rebuilding of a universal Rome* (Leiden-Boston 2008). Leo's preken zijn uitgegeven in *Sancti Leonis Magni Romani pontificis tractatus septem et nonaginta*, ed. Antoine Chavassee, *Corpus Christianorum series Latina* 138-138A (Turnhout 1973).
- 9 *Vere dignum: qui ineffabili sacramento ius apostolici principatus in Romani nominis arce posuisti, unde se euangelica ueritas per tota mundi regna diffunderet, et quod in orbem terrarum eorum praedicatione manasset, christianae deuotionis sequeretur uniuersitas; salubrique compendio et hi, qui ab illorum tramite deuiassent, haberentur externi, et tantummodo filii ueritatis existerent, qui a principali nullatenus traditione discederent.* *Sacramentarium Veronense* 307, ed. Leo C. Mohlberg (Rome 1994) 41.
- 10 *Praecepas mihi ut scribium aduersus vaniloquam prauitatem eorum, qui alieni a civitate dei ex locorum agrestium computis et pagi pagani vocatur sive gentiles; qui terrare sapienunt.* Orosius, *Historiarum aduersum paganos libri VII*, ed. Casimiro Torres Rodríguez, *Paulo Orosio su vida y so obras. Galicia Historica* (Santiago 1985), pref. 9.
- 11 *Romanae spatium est urbis et orbis idem.* Ovidius, *Fasti* 2.684; *Huius pacificis debemus moribus omnes / Quod veluti patriis regionibus utitur hospes / Quod sedem unitare licet [...] / Quod cuncti gens una sumus. Nec tam umquam / Romanae dicionis erit.* Claudianus, *cons. Stil.*, 3.154-156, 159 e.v.
- 12 Aurelius Augustinus, *Sermo* 81.9, ed. Jacques-Paul Migne, *PL* 38 (Parijs 1865) 499-506; Aurelius Augustinus, *Sermo de excidio urbis Romae* 6-8, ed. Marie Vianney O'Reilly, in: M.P.J. van den Hout (eds.), *De fide rerum invisibilium; Enchiridion ad Laurentium de fide et spe et caritate; De catechizandis rudibus; Sermo ad catechumenos de symbolo. Sermo de disciplina christiana; De utilitate ieiunii; Sermo de excidio urbis Romae; De haeresibus*, *Corpus Christianorum Ser. Latina* 46 (Turnhout 1969) 243-262. Zie ook Michele R. Salzman, 'Christian sermons against pagans: The evidence from Augustine's sermons on the new year and on the sack of Rome in 410', in: Michael Maas (red.), *The Cambridge companion to the age of Attila* (Cambridge 2014) 344-357, op 356-357.
- 13 Aurelius Augustinus, *Sermo* 296.7, ed. Germain Morin, *Sancti Augustini Sermones, Miscellanea Agostiniana: Testi e Studi* 1 (Rome 1930) 401-412. Voor de datering van de preek en over deze memoria zie Therese Fuhrer, 'Rom als Diskursort der Hetero-

- doxie und Stadt der Apostel und Märtyrer: Zur Semantik von Augustins Rombild-Konstruktionen', in: Henriette Harich-Schwarzbauer en Karla Pollmann (red.), *Der Fall Roms und seine Wiederauferstehungen in Antike und Mittelalter* (Berlijn 2013) 53-75.
- 14 Fuhrer (zie noot 13) 71; Salzman (zie noot 12) 355.
- 15 *Ciuitas sancta, ciuitas fidelis, ciuitas in terra peregrina, in coelo fundata est. Aurelius Augustinus, Sermo 105.9*, ed. Migne (zie noot 12) 618-625.
- 16 *Ibi multos fratres non habuimus? non adhuc habemus? Portio peregrinantis ierusalem ciuitatis non ibi magna degit? Aurelius Augustinus, Sermo 105.12*, ed. Morin (zie noot 13).
- 17 [...] *estote mites, compatimini patientibus, suscipite infirmos: et in ista occasione multorum peregrinorum, egentium, laborantium, abundet hospitalitas uestra, abundant bona opera uestra. Aurelius Augustinus, Sermo 81.9*, ed. Morin (zie noot 13); Fuhrer (zie noot 13) 53; Heinrich Schlange-Schöningen, 'Augustinus und der Fall Roms: Theodizee und Geschichtsschreibung', in: Heinrich Schlange-Schöningen e.a. (red.), *Jenseits der Grenzen: Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung* (Berlijn 2009) 135-152, op 135-136.
- 18 *Roma, caput mundi, mundi decus, aurea Roma / Nunc remanet tantum saeva ruina tibi [...]* Rutea pars tegitum sola videtur iners. Alcuin, *On the destruction of Lindisfarne*, ed. en vert. (licht gewijzigd) Peter Godman, *Poetry of the Carolingian Renaissance* (Londen 1985) 128-129.
- 19 *Subdita nunc servis heu male, Roma, ruis. Versus Romae*, r. 1-2, ed. Ludwig Traube, *MGH, Poetae III* (Berlijn 1896) 555. Voor een recente herinterpretatie van deze smaadrede, tegen het licht van zijn complexe handschriftelijke overlevering, zie Thomas Granier, 'À rebours des laudes civitatum: les Versus Romae et le discours sur la ville dans l'Italie du haut Moyen Âge', in: Claude Carozzi e.a. (red.), *Le médiéviste devant ses sources: Questions et méthodes* (Aix-en-Provence 2004) 131-154.
- 20 *Moribus et muris, Roma vetusta, cadis. Versus Romae*, r. 10, ed. Traube (zie noot 19) 556.
- 21 *Vendere nunc horum motuma membra soles. Versus Romae*, r. 22, ed. Traube (zie noot 19) 556.
- 22 *Sexus uterque, senex, iuuenis, puer, advena, civis ... Praesulis istius semper tu Rome, memento, / Qui tibi tutor opum, murus et arma fuit. Theodulfus van Orléans, Super sepulchrum Hadriani pape*, r. 25, 27-28, ed. Ernst Dümmler, *MGH, Poetae I* (Berlijn 1881) 490. Zie voor de bredere stad-Romeinse context van dit epitaphium Hendrik Dey, *The Aurelian Wall and the refashioning of imperial Rome*, *AD 271-855* (Cambridge 2011), 265 e.v.
- 23 *Europae venerandus apex, pater optimus, heros, / Augustus, sed et urbe potens, ubi Roma secunda / Flore novo. Karolus Magnus et Leo Papa*, ed. en vertaling (licht aangepast) Godman (zie noot 18) 202-203. Zie over de context van dit gedicht Peter Godman e.a., *Am Vorabend der Kaiserkrönung: Das Epos 'Karolus magnus et Leo papa' und der Papstbesuch in Paderborn 799* (Berlijn 2002).

MAARTEN ALEVA is historicus en werkzaam in het voortgezet onderwijs. In 2016 rondde hij de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam af met een onderzoek naar de ondergang van drie Engelse koningen in de Late Middeleeuwen.

DICK DE BOER is emeritus hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

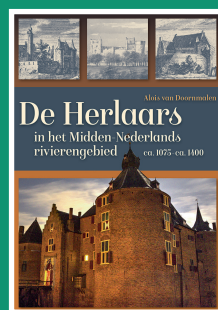
BRAM CAERS is als literatuurhistoricus gespecialiseerd in middeleeuwse epiek, volkstalige historiografie en (vroegmoderne) handschriftcultuur. Hij werkt als Veni-onderzoeker aan de Universiteit Leiden, waar hij onderzoek doet naar subversieve literatuur in de zuidelijke Nederlanden tussen 1585 en 1621. Daarnaast coördineert hij vanuit de Koninklijke Bibliotheek van België de Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (www.bntl.nl).

LUDO JONGE is mediëvist

MARTINE MEUWESE is universitair docent Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Universiteit Utrecht.

ELS ROSE (projectleider), Robert Flierman, Megan Welton (postdocs), Kay Boers en Merel de Bruin-Van de Beek (promovendi) voeren samen het NWO VICI-project *Citizenship Discourses in the Early Middle Ages, 400-1100* uit aan de Universiteit Utrecht. Zij doen onderzoek naar het gebruik van antiek burgerschapsvocabulaire in de Vroege Middeleeuwen en de ontwikkeling van nieuwe burgerschapsdiscoursen in christelijke teksten en visuele bronnen van het eerste millennium.

ANNEMARIEKE WILLEMSSEN studeerde kunstgeschiedenis en archeologie in Nijmegen, waar ze promoveerde op een onderzoek naar laatmiddeleeuws kinderspeelgoed. Sinds 1999 is zij conservator Middeleeuwen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Het ontstaan van het graafschap Holland. Holland, historisch tijdschrift 50 (2018) 4. Redactie Henk Looijesteijn e.a., 120 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 378 2, €10,-

In 1018 verstevigde de 'West-Friese' graaf Dirk III zijn onafhankelijke positie door een leger van keizer en bisschop bij Vlaardingen te verslaan. Deze gebeurtenis wordt gezien als de start van een onafhankelijk graafschap Holland. Dit themanummer beschrijft de geschiedenis van het graafschap vanuit een multidisciplinair perspectief.

Elizabeth den Hartog, **Een spoor van vernieling.** Het Noord-Nederlandse kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm. (ZPR 39), 104 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 773 3, €15,-

De populaire gedachte tijdens de Beeldenstorm overal beelden kapot werden geslagen is niet juist. Het verdwijnen van de katholieke kerkinterieurs was een langdurig proces. Elizabeth den Hartog laat zien wat er tijdens de beeldenstormen en Reformatie uit de kerken verdween, wat bewaard bleef en welke keuzes daaraan ten grondslag lagen.

A.G.J. van Doornmalen, **De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied (ca. 1075-1400).** (MSB 170), 439 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978 90 8704 727 6, €39,-

Het imposante kasteel Ammersoyen voldoet geheel aan het klassieke beeld van een burcht: vierkant met op elke hoek een (ronde) toren. Onderzoek naar de genealogie van de Herlaars, hun huizen en andere bezittingen toont aan dat zij een groot sociaaleconomisch vermogen bezaten en een telg uit deze familie de bouwheer moet zijn geweest.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl
Verzending binnen Nederland is gratis